

Kino dilində adlıq hallı feili birləşmələr

Fizuli Mustafayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Annotasiya. Məqalə kino dilində adlıq hallı feili birləşmələrə həsr olunub. Türk sistemli dillərin feili birləşmələrini başqa dillərdəki feili birləşmələrdən ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edə bilməsidir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Hind-Avropa dillərində də belə birləşmələrin varlığı qeyd edilir, lakin bu birləşmələr heç bir dildə türk dillərində olduğu qədər inkişaf etməmişdir.

Məqalədə qeyd edilir ki, bu birləşmələrin əmələ gəlməsində feili bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir, ancaq bu cəhətdən feili bağlamaların hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Kino dilində feili bağlamaların əsas hissəsi ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələndərək göstərilən birləşmələri əmələ gətirə bildikləri halda, bəzi feili bağlamalar belə münasibətdə ola bilmir. Bunlardan fərqli olaraq bir sıra feili bağlamaların adlıq haldakı sözlərlə əlaqə saxlaya bilməsi onların cümlədəki yerindən və mənasından asılı olur.

Aparığımız tədqiqatdan məlum olur ki, birləşmə əmələ gətirmək baxımından feili bağlama formalarının hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Bunlardan bəzilərinin – şəkilçili feili bağlamaların əmələ gətirdiyi birləşmələr daha müstəqil olur.

Məqalənin maraqlı bir yerində deyilir ki, adlıq hallı feili birləşmələrin əmələ gəlməsində feili sifətlərin də rolu az deyildir. Burada əsasən, *-an*, *-ən* və bir sıra hallarda *-dığım...* şəkilçili feili sifətlərdən istifadə edilir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfində az-az hallarda başqa şəkilçili feili sifətlər də iştirak edir.

Açar sözlər: adlıq halı, feili birləşmə, qeyri-predikativ, əvəzlik, sifət, qoşma, feili bağlama

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.03.2022; qəbul edilib – 16.03.2022

Nominal combinations of verbs in the language of cinema

Fizuli Mustafayev

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the nominative case in the language of cinema. One of the main features that distinguishes verb combinations of Turkish systemic languages from verb combinations in other languages is the ability of nouns to participate in these combinations.

Studies show that the presence of such compounds is also noted in Indo-European languages, but these compounds are not as developed in any language as in the Turkic languages.

The article notes that different types of verb conjugation are involved in the formation of these compounds, but in this regard, not all verb conjugations have the same characteristics. While the main part of the verb conjugation in the language of cinema can form these combinations, connecting them with nouns, some verb conjugations cannot be in this relation. On the contrary, the ability of a number of verbal conjunctions to communicate with nouns depends on their place and meaning in the sentence.

Our research shows that not all forms of verb conjugation have the same characteristics in terms of conjugation. In some of them, the compounds formed by figurative conjugations of verbs become more independent.

The interesting part of the article says that the role of participles in the formation of nominal verb compounds is not small. It mainly uses *-an*, *-ən* and in some cases *-dığım...* On the other hand, these combinations rarely find other suffixes.

Keywords: nominative case, combination of verbs, non-predicative, pronoun, adjective, adverb, conjugation of verbs

Article history: received – 09.03.2022; accepted – 16.03.2022

Giriş / Introduction

Türk sistemli dillərin feili birləşmələrini başqa dillərdəki feili birləşmələrdən ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edə bilməsidir. Bir sıra dillərdə, məsələn, rus dilində ismin adlıq halı feillə birləşib qeyri-predikativ feili birləşmə əmələ gətirə bilmədiyi halda, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu yolla yaranan

birləşmələr feili birləşmələrin böyük bir qismini təşkil edir, həm də bu dillərdə həmin birləşmələr daha müstəqil, daha artıq formalaşmış birləşmələr hesab edilir.

Doğrudur, Hind-Avropa dillərində də belə birləşmələrin varlığı qeyd edilir, lakin bu birləşmələr heç bir dildə türk dillərində olduğu qədər inkişaf etməmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Q.D.Sanjeyev bu tipli birləşmələri başqalarından fərqləndirərək onları “bütöv” birləşmələr [6, s.57], N.P.Direnkova isə “dəqiq formalaşmış tərkiblər” [4, s.286] adlandırır. S.N.İvanov bütün tərkibləri iki hissəyə ayıraraq, adlıq halı olanlara “cüttərkibli”, adlıq halı olmayanlara isə “təktərkibli” tərkiblər adını verir [5, s.51].

Bu növ birləşmələrin birinci tərəfində ismin adlıq halındakı bir söz, əsasən isim, ya da əvəzlik durur. Ona görə də bu birləşmələrə birinci tərəfi ismin adlıq halında olan feili birləşmələr, ya da konkret olaraq, adlıq hallı feili birləşmələr demək olar. Bu feili birləşmələrin ikinci tərəflərində isə feil, daha dəqiq desək, feili birləşmə, feili sifət və ya məsdər durur. Lakin bu birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feili bağlamalardan ibarət olur, onlar birinci növbədə feili bağlamalarla əmələ gəlir.

“Namaz: – *Camaat köçəndə* jiquli minir, volqa minir, sən də istəyirsənsə pul verim, məşın al”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1984.

“Əziz kişi: – Bəhmən, oğlum, gecələr pis yatıram, *sən güldükcə* öskürük bir az da boğur məni. Papirosu da ata bilmirəm. Bir də ki, yaman çay içirəm”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2004.

“Qaryağdı: – Eşidirsən? Eşidirsən *sən gələrkən* necə oxuyurlar?”

Haqverdiyev: – Hə, hələ lap uşaqdırlar”.

“Üzeyir ömrü” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1983.

Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində feili bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir, ancaq bu cəhətdən feili bağlamaların hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Kino dilində feili bağlamaların əsas hissəsi ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələndirilərək göstərilən birləşmələri əmələ gətirə bildikləri halda, bəzi feili bağlamalar belə münasibətdə ola bilmir. Bunlardan fərqli olaraq, bir sıra feili bağlamaların adlıq haldakı sözlərlə əlaqə saxlaya bilməsi onların cümlədəki yerindən və mənasından asılı olur. Buna görə də bu cəhətdən feili bağlamaları feili sifətlərdən və məsdərlərdən fərqləndirdiyimiz kimi, onların

özlərini də bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir.

İsmin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnerək, qeyri-predikativ feili birləşmə yarada bilmək cəhətindən feili bağlamaları şərti olaraq iki əsas hissəyə ayırmaq olar:

1. Adlıq hallı feili birləşmə yarada bilən feili bağlamalar. Bu feili bağlamalar *-anda, -əndə, -dıqda, -dikdə, -diqda, -dükdə; -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə; -ınca, -incə, -unca, -üncə; -kən; -alı, -əli, -(mə)mış, -(mə)mış; ar-maz, -ər, -məz; -madan, -mədən; -a-a, -ə-ə; -dığımıdan...* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir və adlıq hallı feili birləşmələrin yaranmasında həlledici rol oynayır.

Birləşmə əmələ gətirmək cəhətindən bu feili bağlama formalarının hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Bunlardan bəzilərinin, xüsusən *-anda, -əndə, -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə; -kən* və s. şəkilçili feili bağlamaların əmələ gətirdiyi birləşmələr daha müstəqil olur. Onlar cümlədə işləndikləri kimi, cümlədən kənarda da müstəqil söz birləşməsi kimi işlənə bilər və heç bir uyğunsuzluğa səbəb olmur. Bunlardan fərqli olaraq, *-alı -əli; -(mə)mış, -(mə)mış, -ar-maz, ər-məz* formalı feili bağlamaların əmələ gətirdiyi feili birləşmələr nisbətən zəif formalaşmış olur. Bunları nəzərə aldıqda birinci qrupa daxil olan feili bağlamaları yenidən iki hissəyə ayırmaq lazım gəlir:

a) Buradakı feili bağlamaların bir qrupu cümlədəki rol və mənasından asılı olmayaraq adlıq haldakı sözlərlə birləşib, adlıq hallı feili birləşmələr yarada bilər.

1. *-anda, -əndə.*

“Səməd: – Dedim axı sizə, şpiyondur, *komandir təsdiq edəndə* bilməliydiniz ki, tərribatçıdır. Heç bilirsiniz sən kimlərin müharibədə neyləyirlər?”

“**Arxada qalmış gələcək**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2005.

“İ əsgər: – Hə, Qədir, *sən gələndə* çaylıyıyıq. Məsələn? Darıxmırsan ki?”

Qədir: – Niyə darıxıram, oturmuşam da özüm üçün”.

“**Sarı gəlin**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1998.

2. *-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə.*

“Bağır: – Bəy, mən də gedirəm, icazə ver, faytonla gedim. *Cəlil dayandıqca* axşam düşür.

Lütvəli bəy: – Yeri dedim!”

“**Neft və milyonlar səltənətində**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1982.

“Abbas Mirzə: – Mən ki getmədim.

Müstəntiq: – Gedə də bilməzdim. *Bu baş tutmadıqca* burda qalıb əks-inqilabi təşkilatın üzvləriylə görüşməyə başladın”.

“**Cavid ömrü**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2007.

3. *-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə.*

“Nərmin: – Mikki sevimli filmlərim olan kasetlər göndərmək istəyir. Amma *günlər keçdikcə* məni ən çox heyrətləndirən Feipp Rene oldu”.

“**Yalançılar**” bədii filmi. “AGFİA” Buta-film. 2008.

“Akşad: – Hə, dillən, *Sahib düşündükcə* uzaqlara gedir. Hə, dillən, vaxtım azdır.

Qərib: – Mən tək deyiləm axı!”

“**Qərib cinlər diyarında**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1977.

4. *-ınca, -incə, -unca, -üncə.*

“Voronin: – Aydındır, yoldaş komandır. *Nemes yatınca* biz oyaq olmalıyıq”.

“**Sovet pəhləvanı**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1942.

“Müsyö Düpon: – Çox şadam, *sən gəlincə*. Sizinlə tanışlıqdan şərəf duyuram.

Ustiyev: – Mənimçün də cənabınızı tanımaq böyük şərəfdir”.

“**Sabahın elçisi**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2010.

5. *-kən.*

“Murad: – Afərin sənə! *Gülürkən* hər yanda *sevinc* görünür. Bu gün hamınıza afərin! Yağış yağsa da gözəl gündür. Sənə dollarla verim, ya manatla?”

“**Ev**” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

6. *-(mə)mış, -(mə)mış.*

“Qayınananın səsi: – Sənin özünə az olmuşdu də. Onu da göndərin gedər-gəlməzə! Nə durmusan üzün *döndərməmiş?* Get axtar ağzına qaraqapaq *basmamış*. Axtar oğlunu, görüm hardan tapırsan?”

“**Odla qol-boyun**” bədii filmi. “Debüt” Eksperimental-Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

“Rüstəm: – Hər kəs təkbətəklikdə *gəlməmiş*, heç nə edə bilməz. Qızıl Bayraq kolxozu ilə yarışda tab gətirə bilmərik”.

“**Böyük dayaq**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1962.

“Xalid: – Heç kəs mənimlə dostluq eləmək istəmir.

Baba: – Valideyn dünyaya *övlad gəlməmiş* düşünməlidir...

“**Dərs**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2015.

7. -alı, -əli.

“İsgəndər: – Mənim də müəllimim nəsihət edərki ki, *gün doğalı* qalx, oxu, alim ol. O zaman *insan cəhalətdən azad olalı*... Amma heç kəsdən eşitmədim ki, desin: bala, oxu, adam ol”.

“**Ölülər**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası.

“Əsəd: – *Sən gedəli* heç kəs oynamır. Sovxoz direktoru: – Oynuyun ay camaat, necə deyirlər elə oynayın”.

“**Bəyin oğurlanması**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası.

8. -ar-maz, -ər-məz.

“Oruc: – Turalım *gedər-gəlməz* bir adam var. Amma bundan sizə nə? Yaxşısı budur özünüzdən danışın. Danışın, danışın sizə qulaq asıram”.

“**Tilsim**” bədii filmi. Film Prodüser Mərkəzi. 2004.

b) Birinci qrupa daxil olan feili bağlamaların ikinci hissəsinin adlıq halla birləşərək qeyri-predikativ feili birləşmə yarada bilməsi birincilərdən fərqlənir. Belə ki, əgər yuxarıda qeyd edilmiş feili bağlamaların adlıq halla birləşə bilməsi onların cümlədəki rolundan və məna növündən asılı deyildisə, bu feili bağlamaların adlıq halla birləşə bilməsi onların mənasından çox asılıdır. Bunlar bir mənada adlıq hallı birləşmə yarada bildikləri halda, digər mənada belə birləşmə yarada bilmir. Buraya aid olan feili bağlamalar iki əsas forma ilə – *a-a, ə-ə və -madan, -mədən* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

“Akşad: – Hə. dillən, vaxtım azdır.

Qərib: – Cin dedi ki, *tər lan kimi qıy vuraraq buludlara* və... O biri cin isə başqa şey deyir: *uçub gedir şahinlərim dumanları yara-yara* və daha nə...”

“**Qərib cinlər diyarında**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1977.

“Cabbar Qaryağdı: – Eşidirsən, eşidirsən necə oxuyurlar: *Kür çayı sahilə səs sala-sala, Dəyişmiş rəngini axan suların*.

Haqverdiyev: – Hə, hələ lap uşaqlıqlar”.

“**Üzeyir ömrü**” bədii filmi. Film Prodüser Mərkəzi. 1983.

“Səməd: – Şpiyon deyiləm. Qaçqınam. Cəbrayıl rayonundanam. Yalnız atamı xatırlayıram. *Anam deyirdi ki, atam yuxularda tər tökə-tökə*”...

“**Arxada qalmış gələcək**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2005.

“Qədir: – O qadın səsi nə idi?”

I əsgər: – Qadın deyil, əsil ifritədir. Deyirdi ki, II əsgər yatırdı. *Aslan isə ağaran dan yerinə baxa-baxa dəridən və rahat nəfəs alırdı...*”

“**Sarı gəlin**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1998.

Bu misralardakı *yara-yara* feili bağlamasının *şahinlər* sözü ilə, *səs sala-sala* feili bağlamasının *Kür* sözü ilə, *tər tökə-tökə* feili bağlamasının atam sözü ilə, *baxa-baxa* feili bağlamasının Aslan sözü ilə əlaqəsi aydındır, lakin əlaqədar olan həmin sözlər birlikdə heç bir birləşmə əmələ gətirməmişdir. Çünki buradakı *şahinlər, Kür, atam, Aslan* sözləri həm məna, həm də qrammatik cəhətdən birinci növbədə *uçub getmək, dəyişmək, yuxulamaq, nəfəs almaq* sözləri ilə əlaqədardır, onların *yara-yara, səs sala-sala, tər tökə-tökə, baxa-baxa* sözləri ilə əlaqəsi çox solğun və hissedilməz dərəcədədir. Ona görə də bu cümlələri təhlil etdikdə bu sözləri bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif cümlə üzvləri kimi qeyd etmək tələb olunur.

Azərbaycan dilindəki feili bağlamaların ikinci qrupu, bir qayda olaraq, adlıq hallı feili birləşmə əmələ gətirə bilmir, buna görə də dilimizdə bir tərəfi adlıq haldakı bir söz, digər tərəfi isə bu qrupa daxil olan feili bağlamalardan ibarət söz birləşmələri işlədilmir. Bu qrupa *-ib, -ib, -ub, -üb; -araq, -ərək* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feili bağlamalar və *-miş, -miş, -miş* şəkilçisinin keçmək, qalmaq, ötmək sözlərinə qoşulması ilə əmələ gələn feili bağlamalar daxildir.

“Lütvəli bəy: – Öyümə! Əşşi, atanın yadigarını saxlamışdım. Toyuna gətirim, indi çağırma mısan nə olar, gedək indi verim.

Cəlil: – Baxın, *Tahir yerində hərəkətsiz dayanıb onlara baxır, mədənin rəsmi işçisi olduğunu güman edirdi*”.

“**Neft və milyonlar səltənətində**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1982.

“Müsyö Düpon: – *Çatıb qaşlarını fikrə getdi o bir anlıq – deyərək danışmağa başladı: cənab knyaz fransızca nə gözəldir. Əsl parisli kimi danışsınız*”.

“**Sabahın elçisi**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2010.

“Məmmədov: – Diqqət!

Voronin: – Baxın yoldaş komandır, *bu an xoruz qanadlarını şaqqudadıb tövlə dolusu banladı*.

Məmmədov: – Nemes də duyuq düşdü. Faşist nacinslərə qumbaradan atəş”.

“**Sovet pəhləvanı**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1942.

“Leyla: – Fərqi yoxdur.

Murad: – Deyəsən bir az ağ eləmişik.

Leyla: – *Şeirlərim əsgər kimi sıra-sıra düzülərək, keçir sənin gözlərinin qabağından sən gülərək*”.

“**Ev**” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Xalid: – Heç kəs mənimlə dostluq eləmək istəmir.

Baba: – Eh, bala! Şair yaxşı demiş: *Piyada gələrək zəmanəmizə, onlar da tarixlə qoşa qocalmış*.

Xalid: – Niyə?”

“**Dərs**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2015.

Adlıq hallı feili birləşmələrin əmələ gəlməsində feili sifətlərin də rolu az deyildir. Burada, əsasən, *-an, -ən* və bir sıra hallarda *-dığım...* şəkilçili feili sifətlərdən istifadə edilir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfində az-az hallarda başqa şəkilçili feili sifətlər də iştirak edir.

a) İkinci tərəfi *-an, -ən* şəkilçili feili sifətlərlə ifadə olunanlar:

“Qayınata: – Gəlinlə işin olmasın! Nə qədər istəyir yandırsın, onsuz da nöyütümüz boldu!

Qayınana: – Yaxşı, qızım, *qoy sən deyən olsun*”.

“**Odla qol-boyun**” bədii filmi. “Debüt” Eksperimental-Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

“İskəndər: – Tanıyıram səni, mən də səni bir az oxumuşam.

Cəlal: – Dadaş, ver kitabımı, qoy dərşimi oxuyum. *Ağa istəyən kimi olsun*.

“**Ölülər**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1980.

“Müstəntiq: – Yaxşısı budur, özün boynuna al, *mən deyən olmasın. Kimlər idi bu təşkilatın üzvləri?*”

“**Cavid ömrü**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2007.

“Əsəd: – Əşi, çək, necədirlər, elə də çək. *Ulduzları sayrışan kənd deyirdilər, bu da kənd. Budu da. Təzədən adam yaratmayacağıq ha!..*”

“**Bəyin oğurlanması**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1984.

“Müstəntiq: – Yaxşısı budur, *iş başlanan vaxt özün danış*.

Abbas Mirzə: – Mən heç bir əks-inqilabi təşkilatın üzvlərini tanımıram”.

“**Cavid ömrü**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2007.

b) İkinci tərəfi *-dığım* şəkilçili feili sifətlə ifadə olunanlar:

“İskəndər: – Cəhənnəm ol!

Cəlal: – *Dostum dediyi* kimi eləmə.

Nazlı: – Dadaş, sən Allah az iç o zəhrimarı”.

“**Ölülər**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1980.

“Bəhmən: – O ki qaldı diabetə, aqlım kəsmir. Arxayınlıq üçün istəsəniz analiz verərik. Amma burada *mən olduğumu* heç kəsə demə.

Gülxar: Bala, Bəhmən, yaman arıqlayıb sınıxmısan”.

“**Küçələrə su səpmişəm**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2004.

“Dursun: – Çığırma, burda ucadan danışmaq olmaz. Hər tərəf ermənidir.

Səməd: – Əziz ana! Yəqin *mən yazdığım*dan daha gözəldir kəndimizdə bahar”.

“**Arxada qalmış gələcək**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2004.

Azərbaycan dilində həm *-an, -ən*, həm də *-dığım...* formalı feili sifətlərlə əmələ gələn bu tipli birləşmələr paralel olaraq işlənir və sinonimik xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, dildə deyil, hətta bir müəllifin, hətta bir əsərin dilində eyni zamanda hər iki formadan istifadə edildiyini tez-tez müşahidə etmək olur.

“II əsgər: – Dopros eləyirdik. Adı Jannaçkadır.

I əsgər: – Bəlkə sən də dopros eləyirsən.

II əsgər: – Yox, o dedi ki, *sahilə endiyi zaman artıq Kür suları da sapsarı olmuşdu*.

“**Sarı gəlin**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1998.

“Nərmin: – Mənim ərim sadəcə dincəlməyi bilir. Heyvan! Mən *beşinci kursda oxuduğum vaxt, Əli ikinci kursda oxuyurdu. Mən ömrümün on ilini ona həsr elədim. Təpiklə, təhqirlə dolu olan on ili...*”

“**Yalançılar**” bədii filmi. “AGFİA” Buta-film Şirkəti. 2008.

Misallarda göstərdiyimiz feili sifətlərdə şəxs vardır, lakin xəbərlilik formasında yox, mənsubiyyət formasındadır. Buna görə də birinci tərəf *onun, mənim* şəklində olmalı idi. Lakin müasir dilimizin xüsusiyyətinə belə birləşmələrdə birinci tərəfin ziyəlik halında deyil, adlıq halında işlədilməsi daha çox uyğun gəlir [2, s.34].

Azərbaycan dilində *-miş, -miş, -muş, -müş* şəkilçili feili sifətlərin də adlıq hallı feili birləşmələrin ikinci tərəfi kimi çıxış etməyini tez-tez görmək olur: *gözü çıxmış, həyatı sönmüş, yanağı qızarmış* və s. Bu forma daha çox ümumxalq danışığı dilinə aiddir. Buna görə də bədii əsərlərin dilində bu formalı birləşmələrə nisbətən az rast gəlinir.

“Salman: – Vallah, Rüstəm düz deyir. Sən ay Şirzad cavan oğlansan, götürsənə boynuna.

Şirzad: – Bilirsiniz ki, beşkotanlı traktorla, kəndli düzə çıxaraq, *xış batmayan* boz torpağı yuxusundan oyatdı. Mənə nə qalır...”

“**Böyük dayaq**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1962.

“Qaryaqdı: – Bizim Qarabağda uşaqlar beşikdə ağlayanda muğam üstündə ağlayırlar.

Haqverdiyev: – Bura bax Cabbar, *on dörd baharı bitməmiş*, uşaqdan nə istəyirsən? Əlbəttə musiqi, muğam”.

“**Üzeyir ömrü**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1983.

İkinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunmuş adlıq hallı feili birləşmələrin ikinci tərəfindəki feili sifətlər, əsasən müstəqil sözlərdən, bəzən isə qeyri-müstəqil sözlərdən, yəni köməkçi feillərdən əmələ gəlmiş feili sifətlərdən ibarət olur. Məlumdur ki, köməkçi feillər ayrı-ayrı sözlərlə

birləşərək mürəkkəb sözlər – mürəkkəb feillər əmələ gətirir. Həmin mürəkkəb feillərdən əmələ gələn feili sifətlər feili birləşmələrin ikinci tərəfi kimi işlənərək müxtəlif vəziyyətlər yaranır. Bəzən bu sözlər heç bir dəyişikliyə uğramadan mürəkkəb şəkildə birləşməyə daxil olur və burada hər iki tərəfi müstəqil söz olan birləşmə yaranır ki, bu da ümumiyyətlə, söz birləşməsinin əmələ gəlmə qaydalarından heç bir cəhətdən fərqlənmir.

“Akşad: – Hə, dillən, vaxtım azdır.

Qərib: – *Müvəddət gülləri xəndan olan yerlər cananımdır*. Bir də mən tək deyiləm axı!

Akşad: – Nə deyirəm, ananı, qardaşını da özünlə götür”.

“**Qərib cinlər diyarında**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1977.

“Usmiyev: – Bu, mənim dostum Qutqaşının kitabıdır. Varşavada çıxıb, özü də İsmayıl bəy bu hekayəni fransızca yazıb.

Müsyö Düpon: – *Kamil paşalar cida edən fikrə inandım*”.

“**Sabahın elçisi**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2010.

“Bağır: – Gözün aydın, Balaxanıda nöyüt çıxıb! Lap sənin yerinin yanında nöyüt fantan vurub. Şair burda deyir: *hidrostansiya işə düşən* tək, o biri kənddə də yandı çıl-çıraq”.

“**Neft və milyonlar səltənətində**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1982.

Bu cümlələrdəki köməkçi feillə əmələ gəlmiş *xəndan olan, cida edən, işə düşən* mürəkkəb feili sifətləri bütünlüklə *babam dutsaq olduğu, müvəddət gülləri, xəndan olan, paşalar cida edən, hidrostansiya işə düşən* feili birləşmələrinin ikinci tərəfində durmuşdur.

Bütün bunlar kino dilində göstərir ki, adlıq hallı feili birləşmələrin əmələ gəlməsində feili sifətlərin müxtəlif formaları iştirak edir. Eyni fəallıq feili sifətlərin mənacə növlərində də özünü göstərir. Belə ki, həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən əmələ gəlmiş feili sifətlər ismin adlıq halı ilə əlaqələndərək, qeyri predikativ feili birləşmə əmələ gətirə bilər.

Kino dilində ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feili birləşmələr ikinci tərəfi feili bağlama və feili sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feili birləşmələrə nisbətən geniş yayılmasa da,

ayrı-ayrı əsərlərin dilində bu formalara müəyyən qədər rast gəlmək olur.

“Ağahüseyn: – Eh, Vahid, Vahid! Görürsünüz də bu əmri hamı eşitmək üçün ucadan oxuyar, nə cərgələr ləngiyər, nə bayraqlar dayanar, nə şənliyə xələl gələr, nə rəsmi keçidə gələnlər bir şey bilər, yalnız Vahid məhrumiyyət payını alıb həyatın unudulmaz guşəsində tərkl olunar”.

“**Qəzəlxan**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1991.

“Bağır: – Sən güləndə gözlərindən biclik tökülür.

Namaz: – Mənim ürəyim təmizdir. İstəyirsən Sabirdən deyim: səbr eylə hələ, yağlı qazanlar dolar isə, Dövrədə plov qalmağa imkan olar isə, Gər sür-sümüyündən bu təamin qalar isə, Bir şey yetişər həm sənə, qismət olar isə”.

“**Qoca palıdın nağılı**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1984.

“Qaynana: – Gül budağın gül əyər, Yel ədikcə tel əyər, Oğul ölmək göz tökər, Qardaş ölmək bel əyər” (Bayatı).

“Debüt” Eksperimental-Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

Bu cümlələrdəki hamı eşitmək (üçün), plov qalmağa, oğul ölmək, qardaş ölmək birləşmələrinin birinci tərəflərindəki sözlər (hamı, plov, oğul, qardaş) ismin adlıq halında olan əvəzlilik və isim ikinci tərəflərindəki sözlər isə məsdərlərdən (eşitmək, qalmağa, ölmək) ibarətdir. Bu birləşmələrin mənası müasir Azərbaycan dilində ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə verilir. Yəni dilimizdə, bir qayda olaraq, məsələn, deyək ki, *hamı eşitmək* (üçün) deyil, *hamının eşitməyi* (ya xud da *hamının eşitməsi* üçün), *plov qalmağa* deyil, *plovun qalmağına*, *oğul ölmək* deyil, *oğulun ölməyi*, *qardaş ölmək* deyil, *qardaşın ölməyi* şəklində deyilir. Lakin eyni mənanın təyini söz birləşmələri ilə deyil, yuxarıdakı misallarda olduğu kimi verilməsi də müşahidə edilir.

Məsdərlər, xüsusən o zaman adlıq haldakı sözlə daha çox birləşərək feili birləşmə əmələ gətirə bilir ki, həmin məsdərlərdən sonra *ilə qoşması* işlənsin.

“Rüstəm: – Ay sağ ol qızım, işində də belə ayıq ol. Yüyürən at qamçı yeməz.

Maya: – Çalışaram. Amma bir adam işləməklə iş irəli getməz”.

“**Böyük dayaq**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1962.

“Lütvəli bəy: – *Maşın gəlməklə iş bitmir.*

Cəlil: – Bilirəm. Bəy, səni ancaq yerin bir hissəsinə orta q edirəm, bir buruğa”.

“**Neft və milyonlar səltənətində**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1982.

“Oruc: – *Sən getməklə yer genişlənməz.*

Pasiyent: – Bilirəm. Amma o adam divarlar, ağaclara xüsusi kimyəvi maddələr sürüb. Onları heç kim görmür, amma onlar birbaşa beynə təsir edir və yavaş-yavaş zəhərləyir”.

“**Tilsim**” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2004.

Filmlərdən misal kimi təqdim etdiyimiz bu cümlələr və buradakı bir adam işləməklə, maşın gəlməklə, sən getməklə birləşmələri danışğımız üçün çox təbii olan və geniş şəkildə işlədilər ifadələrdir.

Əsasən xalq danışq dilinə xas olan bu forma müasir dövrdə yazılmış əsərlərin dilində də özünə müəyyən yer tutmaqdadır.

“Xalid: – Çünki gombulam.

Baba: – Gombulluğun dostluğa nə dəxli? Gördün ki, ancaq söhbət edirlər. *Zəng çalınmaqla* söhbətləri yarımçıq qaldı”.

“**Dərs**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 2015.

“Leyla: – Boş şeydir. Təki iş olsun. Bir usta *Qiyas ölməklə* mənə nə olacaq”.

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Məmmədov: – “Stansiya iki gün gec *işə düşməklə* dünya dağılmayacaq ha...”

Voronin: – Doğrudur, yoldaş komandir!”

“**Sovet pəhləvanı**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1942.

“Qaryağdı: – Doğrudur, *başqaları şəkkə düşməklə* üçün sən özün də o iclasa gedirsən.

Haqverdiyev: – Görək də”.

“**Üzeyir ömrü**” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” Kinostudiyası. 1983.

İkinci tərəfi məsdərlə ifadə olunmuş adlıq hallı qeyri-predikativ feili birləşmələrin, müəyyən intonasiyanın təsiri ilə, heç bir xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmədən məsdərin cümlə kimi də işlənməsi müşahidə edilir.

Kino dilində qeyri-predikativ feili birləşmələrin müəyyənləşdirici, əsas sözü olaraq çıxış

edən feili bağlama, feili sifət və məsdər formalarının hər üçü bu və ya başqa şəkildə ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnərək adlıq hallı feili söz birləşmələri əmələ gətirə bilər.

Söz birləşmələri təlimindən ayrılmaq, bu və ya başqa şəkildə cümlə təliminə tabe edilmək, bu birləşmələrdəki başqa sözləri olduğu kimi, adlıq haldakı sözlərin də cümlə üzvlərinə məxsus adlarla qeyd olunmasına imkan vermişdir. Həmin birləşmələrin daha çox məna cəhətinə əsaslanmaq isə onların birinci tərəflərində olan adlıq haldakı sözlərin subyekt adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Lakin söz birləşmələrindən bəhs edərkən belə adlardan istifadə etmək o qədər də sərfəli deyildir, bəlkə də, elmi cəhətdən uyğunsuzdur. M.Şirəliyevin bu barədə olan fikirləri ilə tamamilə razılaşmaq olar ki: “...sadə cümlə üzvü kimi çıxış edən feili bağlama, feili sifət, feili isim və məsdər tərkibləri içərisində adlıq halında olub, feili bağlamaya, feili sifətə, feili ismə və məsdərə aid olan sözü mübtəda hesab etmək də doğru deyildir” [3, s.34].

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, kino dilində adlıq haldakı hər hansı bir söz cümlədə bilavasitə xəbərlə əlaqədardırsa, artıq o cümlədəki hər hansı bir feillə birləşib qeyri-predikativ feili birləşmə əmələ gətirə bilmir. Belə birləşmələrdə iştirak edən adlıq haldakı söz ancaq həmin birləşmə ilə əlaqədar olur, birləşmənin sərhədindən kənara çıxmır. Cümlədə iştirak edən və ismin adlıq halında olan sözün başqa sözlərlə əlaqəsində qrammatik cəhət, birinci dərəcəli əlaqə əsas götürülür, ikinci dərəcəli əlaqə isə birləşmə yaratmaq üçün əsas vermir.

Ə.Abdullayev birinci tərəfi ismin adlıq halındakı sözlə, ikinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqədən bəhs edərək yazır: “Bizə görə, sən yazandır, sən yazdığındır və sənin yazdığındır tərkiblərində tabe edən üzvlə tabe olan üzv arasında idarə əlaqəsi mövcuddur. Çünki yazandır, yazdığındır sözləri özlərindən qabaq işlənən sən və sənin sözlərini məhz bu şəkillərdə idarə edir...” [1, s.53].

İkinci tərəflərin birinci tərəfə münasibətində *sən yazdığın* birləşməsi *sənin yazdığın* birləşməsi ilə eyniləşir; bunların hər ikisində ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilsisi vasitəsi ilə birinci tərəflə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. Bu cəhətdən *sən yazan* birləşməsi bu birləşmələrin hər ikisindən fərqlənir.

Kino dilində adlıq hallı birləşmələrin tərəfləri cümlə içərisində bir-birindən ayrılıqda deyil, bir yerdə götürülür və birləşmə şəklində cümlənin mürəkkəb üzvü kimi qeyd edilir.

Adlıq hallı feili birləşmələrin xüsusiyyətlərindən biri də onun tərəfləri arasında bir sıra başqa sözlərin işlənilmə bilməsidir. Bu söz birləşmələrinin tərəfləri arasına daxil olan sözlər birləşmələrin ikinci tərəfinə aid olur və onu izah edir. Bu xüsusiyyət feili birləşmə növlərinin əksəriyyətinə aiddir, lakin dilimizdə bir sıra başqa birləşmələr, eləcə də feili birləşmələr vardır ki, onların tərəfləri arasına başqa sözlər artırmaq mümkün olmur.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1982.
2. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. V cild. Bakı, 1962.
3. Şirəliyev M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi. IV cild. Bakı, 1962.
4. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, 1941.
5. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Ленинград, 1959.
6. Санжеев Г.Д. Спорные вопросы изучения грамматического строя узбекского языка. Ташкент, 1954.

Filmlər

1. “Qəzəlxan”, 1991.
2. “Ölülər”, 1980.
3. “Sovet pəhləvanı”, 1942.
4. “Cavid ömrü”, 2007.
5. “Ev”, 2006.
6. “Bəyin oğurlanması”, 1984.
7. “Neft və milyonlar səltənətində”, 1982.
8. “Odlu qol-boyun”, 2001.
9. “Böyük dayaq”, 1962.
10. “Tilsim”, 2005.
11. “Dərs”, 2015.
12. “Qərib cinlər diyarında”, 1977.
13. “Sabahın elçisi”, 2010.
14. “Yalançılar”, 2008.
15. “Arxada qalmış” gələcək, 2005.
16. “Sarı gəlin”, 1998.
17. “Üzeyir ömrü”, 1983.
18. “Küçələrə su səpmişəm”, 2004.
19. “Qoca palıdın nağılı”, 1984.

Именные комбинации глаголов в языке кино

Физули Мустафаев

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Резюме. Статья посвящена именительному падежу в языке кино. Одной из основных особенностей, которая отличает глагольные комбинации турецких системных языков от глагольных комбинаций в других языках, является способность существительных слов участвовать в этих комбинациях.

Исследования показывают, что присутствие таких соединений также отмечается в индоевропейских языках, но эти соединения не так развиты ни в одном языке, как в тюркских языках. В статье отмечается, что в образовании этих составов участвуют разные типы спряжения глаголов, но в этом отношении не все союзы глаголов имеют одинаковые характеристики. В то время как основная часть спряжения глаголов в языке кино может образовывать указанные комбинации, соединяя их с существительными, некоторые спряжения глаголов не могут находиться в таком отношении. Напротив, способность ряда глагольных союзов общаться со словами существительными зависит от их места и значения в предложении.

Исследование показывает, что не все формы спряжения глаголов имеют одинаковые характеристики с точки зрения спряжения. В некоторых из них соединения, образованные образными спряжениями глаголов, становятся более самостоятельными.

В интересной части статьи говорится, что роль классов глаголов в образовании именных глагольных соединений не мала. Здесь в основном используются *-an*, *-ən* и в некоторых случаях *-diğim* ... С другой стороны этих комбинаций редко встречаются другие суффиксы.

Ключевые слова: падеж существительного, сочетание глаголов, непредикативное, местоимение, прилагательное, наречие, спряжение глаголов